

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ  
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6  
Кафедра соціології та психології*

**ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ**

з навчальної дисципліни «Юридична психологія»  
обов'язкових компонент освітньої програми  
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

*053 Психологія (практична психологія)*

**Тема 11 Пенітенціарна психологія**

**Харків 2023**

**ЗАТВЕРДЖЕНО**

Науково-методичною радою  
Харківського національного  
університету внутрішніх справ  
Протокол від 30.08.2023 № 7

**СХВАЛЕНО**

Вченою радою факультету № 6  
Протокол від 25.08.2023 № 7

**ПОГОДЖЕНО**

Секцією Науково-методичної ради  
ХНУВС з гуманітарних та соціально-  
економічних дисциплін  
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

**Розробник:**

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,  
Бондаренко Л.О.

**Рецензенти:**

1. Доцент кафедри педагогіки та психології Харківської державної академії фізичної культури, кандидат психологічних наук, доцент Павлик О. М.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А. А.

### План лекції

1. Основи пенітенціарної психології:
  - 1.1. Сутність пенітенціарної психології;
  - 1.2. Методи впливу на особу засудженого в установах виконання покарань.
2. Психологія особи засудженого:
  - 2.1. Колективи засуджених та їх психологія;
  - 2.2. Вплив соціальної ізоляції на особу;
  - 2.3. Психологія тюремного побуту;
  - 2.4. Психологічні основи ресоціалізації засуджених.

### Рекомендована література:

#### Основна

1. Берестенко О.Г. Культура професійного спілкування : навч.-метод. посібник. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. 299 с.
2. Коновалова В.О., Шепітько В.Ю. Юридична психологія підручник. Харків: «Право», 2019. 240 с. URL: [https://shron1.chtyvo.org.ua/Konovalova\\_Violetta/Yurydychna\\_psykholohiia.pdf?PHPSESSID=njbug6ammcd6ue7dv5mqs5apt5](https://shron1.chtyvo.org.ua/Konovalova_Violetta/Yurydychna_psykholohiia.pdf?PHPSESSID=njbug6ammcd6ue7dv5mqs5apt5).
3. Юридична психологія : підручник / за заг. Редакцією О.М. Бандурки; Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.
4. Юридична психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.Є. Самойлов, М.С. Корольчук, В.М. Корольчук, С.М. Миронець, Г.М. Ржеський. – К. : Київ. нац. торг.- екон. ун-т, 2015. 432 с

#### Додаткова

5. Александров Д.О., Андросюк В.Г., Казміренко Л.І. та ін. Юридична психологія. Альбом схем з коментарями : навчальний посібник / заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсєєва. 3-є вид., доопр. та доп. Київ : КНТ, 2010. 152 с.
6. Бочелюк В.Й. Юридична психологія : навч. посібник. Київ : Центр учб. літ., 2017. 335 с.
7. Кудерміна О. І. Психологія особи як суб'єкта правоохоронної діяльності : монографія. Чернівці : Наші книги, 2013. 415 с..
8. Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посібник / О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець, Ю.В. Александров та ін. ; за заг. Ред. В.В. Сокурєнка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с.

### Текст лекції

#### 1. Основи пенітенціарної психології.

##### 1.1. Сутність пенітенціарної психології.

Наявність злочинності як соціального та соціально-психологічного феномену спричиняє потребу у пенітенціарних закладах різних видів, що виконують функцію ізоляції й перевиховання людей, які з тих чи інших причин відхилилися від визначених суспільством поведінкових зразків, вчинили

протиправні дії та повинні у відповідності з законом відбувати покарання. На практиці вказані заклади є не лише місцем тимчасового відокремлення особи від суспільства, але й живильним середовищем своєрідної субкультури з власними вимогами, нормами і правилами співжиття. Життєдіяльність у місцях позбавлення волі об'єктивно призводить до появи моралі, що за своїм змістом дала можливість дослідникам кваліфікувати її як станово-кастову, а також нормопорядку, типового для архаїчної спільноти. Ці ознаки слід обов'язково враховувати при оцінці можливостей та ефективності покарання у вигляді позбавлення волі як засобу виправлення та перевиховання.

У процесі розвитку юридичної психології з неї виокремилася така галузь, як пенітенціарна психологія. Специфіка об'єкта пізнання, обумовлена складним характером питань, пов'язаних із процесами корекції засуджених, своєрідність методів вивчення їхньої особистості і психічних процесів, що відбуваються в період відбування покарання, розгляд інструментів вивчення особистості засудженого і методів виховного впливу стали підставою для виділення окремої галузі юридичної психології — пенітенціарної психології.

**Пенітенціарна психологія** є одним з напрямів юридичної психології, що досліджує психологічні закономірності динаміки особистості у процесі відбування покарання, у тому числі - у місцях позбавлення волі, та особливості формування і функціонування мікрогруп засуджених.

Пенітенціарну психологію можна визначити як галузь юридичної психології, що досліджує закономірності психічної діяльності особи, яка відбуває покарання, а також можливості її ресоціалізації (відновлення раніше порушених соціальних якостей).

**Предмет пенітенціарної психології** - психічні явища, що виникають при позбавленні свободи та застосуванні інших видів покарань, а також психологічні умови і особливості процесу корекції і ресоціалізації особистості засуджених.

#### **Основні завдання пенітенціарної психології:**

1) визначення системи принципів і методів вивчення особистості засуджених, адаптація наявних та розробка нових методик її вивчення, спрямованих на здобуття інформації з метою здійснення позитивного психологічного впливу;

2) дослідження психологічних характеристик та динаміки особистості засуджених-вивчення їх психологічних особливостей, зумовлених віком, життєвим досвідом, характером вчиненого злочину тощо; виявлення закономірностей зміни психіки засуджених в умовах позбавлення волі;

3) дослідження закономірностей утворення і функціонування груп засуджених - вивчення механізмів формування різних видів груп, їх структури та характеру впливу на учасників;

4) визначення форм і методів психологічного впливу на особистість засуджених-цілеспрямований добір та реалізація системи групових та індивідуальних форм і методів психологічного впливу з метою найбільш ефективної корекції поведінки;

5) дослідження психологічних чинників, що впливають на ефективність ресоціалізації засуджених-вивчення впливу основних (режим, праця, стосунки в групах засуджених та Ін.) і факультативних (родинні та дружні зв'язки на волі, захоплення та ін.) чинників;

6) розробка психологічних рекомендацій щодо підготовки засуджених до життя на волі - підготовка та активізація їх психіки, формування психологічної готовності до життя в нових соціальних умовах.

Найбільший інтерес для дослідників у сучасних умовах становлять ті проблеми пенітенціарної психології, що стосуються особи засудженого, його психологічних і кримінологічних характеристик, станів, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, його ставлення до вчиненого, своєї вини, вироку (справедливий, несправедливий). Важливе значення має також вивчення питань формування формальних і неформальних колективів засуджених, так званих мікрогруп, з різною соціальною і криміногенною спрямованістю, закономірностей їх утворення, позитивного або негативного впливу на осіб, які входять до їх складу. Особливе місце у пенітенціарній психології посідають питання розробки методів психологічного впливу на засуджених і його різних форм стосовно окремих осіб або мікрогруп, їх ефективності.

З огляду на це не можна не зазначити зрослої актуальності проблеми навчання кадрів педагогів, юристів, психологів, які відповідно до специфіки своєї діяльності виконують трудові функції в установах з виконання покарань. Нині ці установи відчувають гостру потребу в спеціалістах, які мають професійні знання у галузі педагогіки, етики, психології, що вкрай негативно впливає на рівень і методи виховної роботи з засудженими. Це виражається в обранні традиційних, малоефективних форм впливу на них, зокрема залучення до праці, навчання, виконання окремих громадських функцій. Йдеться не про заперечення цих форм, а про обрання в них таких варіантів впливу на засуджених, які можуть привести до оптимальних результатів. Навіть обрання форми праці за ступенем ваги, характером виконуваних дій (праця чоловіча і жіноча), результатами виконання завдань (необхідних заохочень) дає можливість варіювати методи трудового впливу, обираючи з них найбільш результативні.

Форми роботи передбачають і урахування спрямованості особистості. Так, виконання роботи, що не становить жодного інтересу для засуджених, справляє негативний психологічний вплив на них і, як наслідок, призводить до слабого трудового і виховного ефекту.

До основних напрямів досліджень у галузі пенітенціарної психології належать: а) вивчення закономірностей зміни психіки засудженого, розвитку його особистісних якостей і мотивів поведінки з метою визначення впливу на його свідомість чинників, пов'язаних з ізоляцією від суспільства; б) дослідження морального впливу на засудженого кримінального покарання як чинника, що ганьбить людину, вивчення психічних станів засудженого, викликаних усвідомленням вини або невинуватості, з метою створення необхідних умов для його адаптації; в) дослідження психологічних

особливостей засуджених, обумовлених їхнім віком, життєвим досвідом, національною належністю, видом злочинної діяльності і покаранням, з метою розроблення методів формування колективів засуджених і видів виховного впливу; г) розроблення групових та індивідуальних методів психолого-педагогічного впливу з метою найбільш ефективної корекції засуджених.

## **1.2. Методи впливу на особу засудженого в установах виконання покарань**

Методи психолого-педагогічного впливу, застосовувані у звичайній обстановці, тут повинні бути трансформовані з урахуванням характеристик, притаманних особам, які відбувають покарання за вчинений ними злочин. Необхідною передумовою для обрання методів психолого-педагогічного впливу є вивчення особи засудженого, його поведінки в генезисі (до надходження до установи виконання покарань і під час перебування у ній), ставлення до праці, навчання, режиму, комплексу заходів соціального впливу. До цих методів поряд з високою і послідовною вимогливістю щодо режиму праці і відпочинку належить **метод переконання**, основною рисою якого є такий вплив на психіку засудженого, за якого досягається розуміння завдань і формується згода з необхідністю їх виконання. До найбільш важливих методів кримінально-виконавчого впливу належить **метод навіювання**, який передбачає вплив на психіку людини без критичного його сприйняття останньою. Виділяють два способи навіювання: **словесне** - шляхом прямого мовного впливу на засудженого і **непряме** - опосередковане яким-небудь предметом чи дією. Важливим методом впливу на особу засудженого у пенітенціарній психології називають **метод передавання інформації**. Специфічним методом впливу на особу засудженого є **метод регулювання психічних спілкувань**. Тут є певні можливості регулювати психічні спілкування, впливати на взаємодію з іншими засудженими, рідними та близькими. Особливі умови перебування засудженого в місцях позбавлення волі передбачають застосування **методу примушування**.

## **2. Психологія особи засудженого**

### **2.1. Колективи засуджених та їх психологічна характеристика**

Раніше вже зазначалося, що злочинець - свідомий суб'єкт, наділений сукупністю біологічно зумовлених і соціально детермінованих властивостей та якостей, поведінка якого визначається антисуспільною спрямованістю, що виникає під впливом дії певних суспільно-політичних, економічних та соціокультурних умов. Засуджений - злочинець, що відбуває покарання за вироком суду, отже, на нього розповсюджуються усі вищезазначені ознаки. Але слід враховувати, що засуджені не є гомогенною (однорідною) групою, тобто ця спільнота може бути певним чином типологізована.

Традиційно в пенітенціарній (виправно-трудовій) психології виділялися наступні типи засуджених: **актив** - особи з вираженою позитивною спрямованістю, які характеризуються активною участю в трудовому процесі, ініціативним ставленням до навчання, ретельністю у виконанні доручень, позитивним впливом на інших членів групи; **резерв** - засуджені, які беруть

участь у трудовому процесі, у навчанні, але поведінка їх характеризується незначною ініціативністю; **пасив** - засуджені з невизначеною спрямованістю, які вагаються у виборі стратегії та тактики своєї поведінки, а їхні вчинки значною мірою залежать від ситуації; **засуджені з негативною спрямованістю**- ті, для кого характерні порушення режиму, негативне ставлення до будь-яких форм позитивного впливу, підвищена конфліктність.

Вивчення колективів засуджених, їх формування, розвитку, розпаду (розформування) становить значний інтерес, оскільки дає змогу визначити закономірності потягу людей один до одного, основи їхньої психологічної сумісності в процесі діяльності. Для колективу засуджених характерні такі **особливості**: а) це колектив закритого типу; б) колектив формується з правопорушників, позбавлених волі; в) перебування засуджених у колективі є примусовим; г) діяльність колективу докладно регламентується нормами кримінально-виконавчого законодавства; ґ) колектив характеризується істотними відмінностями (віковими, професійними, моральними); д) формування і специфіка колективу визначаються видом кримінально-виконавчої установи; е) особливості колективу зумовлюються видом і характером виробничої діяльності.

**Формування психології колективу засуджених** визначено відповідними чинниками, найбільш важливими з яких є: кримінально-виконавча політика держави; економіка суспільства, що зумовлює характер виробничої діяльності в установі виконання покарань; характер виконуваних засудженими виробничих завдань; соціальні, національні, вікові, кримінологічні особливості засуджених; організація культурних заходів і побуту; організація педагогічного процесу, його форми і методи, рівень результативності, особливості відносин.

За структурою колективи засуджених поділяються на **формальні і неформальні**. Формальні колективи поділяються на види: **первинні, проміжні, загальні**. Первинні колективи мають такі підрозділи, як ланка, бригада, відділення; проміжні поєднують декілька бригад.

Неформальні колективи, мікрогрупи утворюються у результаті тяжіння осіб, заснованого на різних характеристиках, наприклад національній належності, подібності доль, вікових особливостях, видів вчиненого злочину, потребах і прагненнях тощо.

Типи таких груп традиційно визначаються за певними характеристиками: 1) групи з позитивною спрямованістю; 2) групи з невизначеною спрямованістю; 3) групи з негативною спрямованістю. Основою формування кожного типу мікрогруп є найбільш привабливі для їх учасників особливості засуджених.

У групах з **позитивною спрямованістю** їх члени пов'язані духовними інтересами, спільністю смаків і особистою симпатією. Підставами для формування груп з **невизначеною спрямованістю**, що при відповідних умовах може стати як позитивною, так і негативною, можуть бути: а) національні ознаки; б) матеріальні інтереси (разом харчуються, діляться посилками); в) професійні інтереси(особи однієї або подібних професій); г) схожі долі(невдачі у сімейному житті); ґ) вік та інш.

Підставами для формування груп з негативною спрямованістю є:

а) негативне ставлення їх членів до будь-яких форм виховного впливу; б) гіперболізація уявлень про власну значущість, почуття «власної гідності»; в) прагнення до типових порушень режиму і підвищена у зв'язку з цим конфліктність; г) однотипність вчинених ними злочинів або співучасть в одному злочині. Перелічені підстави не мають вичерпного характеру.

**Виявлення і вивчення неформальних мікрогруп** (мікроколективів) сприяє прогнозуванню поведінки окремих їх членів, визначенню можливого позитивного або негативного впливу групи на формальне формування, до складу якого вона входить, обранню найефективніших прийомів виховного впливу.

## **2.2. Вплив соціальної ізоляції на особу**

Більшості ув'язнених притаманні специфічні емоційні стани - недовірливість, підозріливість, тривожність, дратівливість, збудливість, агресивність, а також пригніченість, почуття власної неповноцінності та інш. Вони викликаються наступними чинниками: 1) ізоляція від суспільства і розміщення у замкненому середовищі. 2) тотальна регламентація життєдіяльності та наявність жорстких санкцій за порушення як офіційних приписів, так і неформальних норм і правил поведінки. Таким чином, кожна особа перебуває під подвійним контролем - адміністрації та мікросередовища засуджених, причому уявлення про "правильну поведінку" у них можуть бути діаметрально протилежними; 3) обмеження у задоволенні потреб, у першу чергу біологічних, та примусове включення до одностатевих соціальних груп.

Жорстка регламентація поведінки правилами, що визначаються ворожим щодо засудженого середовищем, та наявність широкого спектру санкцій за їх порушення формує пасивність і прагнення уникнути будь-яких змін. Оскільки ув'язнений не має особистого простору, постійно перебуває в тісному соціальному оточенні, порушення правил може відбутися в будь-який момент і не з його вини (наприклад, хтось обмовив або неправильно витлумачив його слова). Тому необхідно не лише постійно контролювати власні вчинки, але й прораховувати можливі варіанти поведінки представників адміністрації та неформального оточення. Невдоволення і ворожість посилюються через те, що конфлікти, котрі виникають між засудженими, практично неможливо врегулювати, а можливість змінити оточення відсутня. Таким чином, конфронтуючі сторони протягом тривалого часу знаходяться в одній соціальній групі, а конфліктні ситуації нерідко переростають у насильницькі злочини.

Від усього цього занепокоєність і підозріливість набувають хронічного характеру, нагнітаючи постійну внутрішню напруженість. Зненацька може настати момент "емоційного вибуху" - афективної розрядки ("короткого замикання"), що супроводжується бурхливою агресією, на перший погляд, невмотивованою. Злочинні наслідки набагато перевищують при цьому значимість приводу, що його викликав.

Такий поведінці досить часто передують зовнішній спокій, але він лише маскує глибокі психічні переживання, робить їх непомітними для стороннього



ока. Однак причина агресивності завжди існує: вона полягає у гранично сконцентрованій внутрішній напрузі, для миттєвої розрядки якої буває достатньо зовсім незначного зовнішнього поштовху.

Пенітенціарна психологія вивчає динаміку особи засудженого у процесі відбування покарання. Покарання має на меті не тільки кару. Соціальна ізоляція впливає на психіку засудженого. Слід зазначити, що перебування у місцях позбавлення волі по-різному впливає на засуджених. **Соціальна ізоляція покликана змінити особу засудженого, зробити певну корекцію, усунути певні особистісні дефекти.** Засуджені з укоріненими соціально-психологічними дефектами мають потребу в жорстко-му соціальному контролі. Позбавлення волі змінює звичний уклад життя засудженого, його поведінку, особистісні прояви. Спостерігається включення такої особи до нового колективу закритого типу, відбуваються взаємодія, контактування з іншими засудженими, прийняття чи неприйняття до «когорти». Позбавлення волі передбачає руйнування сталих соціальних зв'язків, виникають нові взаємодії з особами, що відбувають покарання. Соціальна ізоляція пов'язана зі стихійним принципом «виживає найсильніший», «закон – тайга, ведмідь – хазяїн».

У динаміці особи засудженого деякі автори (В. Васильєв) слушно називають такі найважливіші періоди: арешт, набрання вироком законної сили, прибуття до колонії, перші 6–8 місяців перебування в спецзакладі, за 3–8 місяців до звільнення, звільнення з колонії. Такі періоди називають **«критичними» точками.**

**Особливо важкими є періоди чекання,** коли відбувається переосмислення цінностей, людина зазнає нестатків, відчуває невизначеність.

Складним періодом для засудженого є період адаптації до умов позбавлення волі (перші 6–8 місяців перебування в установі). У цей період виникають негативні емоційні стани, викликані тяжкими умовами життя, недостатністю харчування, обмеженням соціальних і психічних спілкувань, обмеженістю інтимного життя, ворожим ставленням інших засуджених, криміналізованими мікроколективами та ін.

У період адаптації виникають **бар'єри між засудженим та іншими особами вихователями, іншими засудженими).** Це насамперед психологічні бар'єри (сміслові та емоційні).

Перебування у місцях позбавлення волі може бути пов'язане також з такими негативними явищами, як: 1) **дезадаптація** – неможливість звикнути до ізоляції від суспільства, нових умов життя; 2) **десоціалізація** – трансформування позитивних якостей особи засудженого в негативні (прийняття вимог кримінального світу, співвіднесення своєї поведінки зі злочинськими традиціями та ін.).

В періоди перед звільненням занепокоєність посилюється, а внутрішня напруга зростає. Здавалося б, мусить бути навпаки: наближення очікуваної волі повинне приносити відчуття задоволення та заспокоєння. Але працівники установ виконання покарань знають, що це досить небезпечний час у житті ув'язнених, коли вони починають поводитися всупереч здоровому глузду:

провокують насильницькі ексцеси, демонстративно порушують режимні вимоги, навіть намагаються тікати. В психології це явище визначається як **"ефект уникнення об'єкта"** - виникнення нездоланного страху перед моментом досягнення давно очікуваної мети. Засуджений розуміє, що воля може перетворитися для нього у тяжке випробування: як зустрінуть його родина та колишні друзі, чи буде можливість знайти роботу та житло, як поставиться до нього оточення?

Керуючись принципами гуманістичної психології, можна стверджувати, що на кожному етапі перебування в УВП засудженому потрібна психологічна допомога, але різна за змістом та формою, тому надати її може лише кваліфікований фахівець.

Виділяють два види адаптації - соціальну і психологічну. Соціальна адаптація полягає в тому, що за нових умов особа обирає такі види діяльності і форми поведінки, котрі полегшують її пристосування до оточуючих реалій, завдяки чому посідає певне (таке, що її задовольняє) місце в суспільстві. Психологічна адаптація пов'язана з продукуванням окремих видів психологічного захисту або їх системи, що дозволяє зберігати високий рівень самооцінки навіть за відсутності об'єктивних підстав для цього. Найпростіший варіант психологічної адаптації для засудженого - вважати вирок стосовно власного злочину несправедливим. За даними проведених психолого-юридичних досліджень, майже 90% засуджених не погоджуються з винесеним щодо них вирок. Одні доводять, що вони взагалі не робили інкримінованих їм дій; інші запевняють, що здійснили лише частину з переліченого у вирок; треті переконані, що покарані занадто суворо. Ставлення до вироку як до несправедливого допомагає самовиправданню, а отже, й збереженню позитивної самооцінки та певного рівня самоприйняття.

Від рівня соціальної та психологічної адаптації в місцях позбавлення волі значною мірою залежить формування певного типу особистості, найбільш розповсюдженими з яких є наступні (Г.Ф. Хохряков):

**1. Збудливі** - намагаються грати роль сильної людини, яка може підкорити собі Інших, примусити їх служити своїм інтересам. Вони демонстративно порушують правила поведінки в УВП. беруть участь у бійках, постійно відкрито конфліктують з адміністрацією, провокують її на зриви, чим приносять задоволення спостерігачам. Прагнучи здобути авторитет, вони змушують інших ув'язнених виконувати роботу за неформальних лідерів ("паханів"). За схильність до бійок та утиски інших засуджених їх часто карають, але практично безрезультатно. Порушення, що набувають хронічного характеру, поведінка, котра не піддається корекції навіть шляхом застосування найжорсткіших заходів, дозволяють припустити наявність у представників цього типу засуджених певних особистісних рис. сформованих у результаті попереднього досвіду.

Біографічне психологічне дослідження показує, що такі механізми формуються у процесі виховання, а потім закріплюються в підлітковому та юнацькому віці. їх батьки, як правило, зловживали алкоголем, у родині панував

розлад, часто виникали сварки або навіть бійки. Основними виховними заходами були лайка, глузування та побої.

Прийнятість, почуття неповноцінності примушують таких дітей доводити свою однаковість та рівність із однолітками. Вони намагаються продемонструвати сміливість і впевненість у собі, але у їх минулому досвіді немає інших способів самоствердження, окрім брутальності, насильства над іншими. Оскільки насильство як засіб здобуття авторитету рідко досягає мети, виникає зосередженість на явищах, котрі сприймаються як ворожі. Озлобленість, що існує всередині, видається за зло, яке іде ззовні; формується постійна готовність дати комусь відсіч, що провокує постійну напруженість.

У місцях позбавлення волі ці властивості особистості акцентуються: гостріше почуття приниження та неповноцінності, жорсткіші правила поведінки, більш напружена обстановка. Такі особи інтуїтивно шукають прихистку в оточенні лідерів ("па-ханів"), оскільки це нібито дає їм незалежність. Однак виходить по-іншому: конфронтація з адміністрацією спричиняє низку покарань; відсутність витримки та поміркованості, невміння прорахувати можливі варіанти своєї поведінки не дають можливості досягти високого статусу, висунутися в лідери. Люди, котрим притаманні згадані особистісні якості, приречені на довгожителство у місцях позбавлення волі.

**2. Демонстративні особи**- постійно зорієнтовані на зовнішню оцінку та справляння позитивного враження на оточуючих. Це непогані актори, які вміють добре говорити, вловлювати загальні настрої та висловлювати їх. Разом із тим, вони зухвалі, нахабні та брутальні, не соромляться виставити себе на посміховисько, щоб дошкулити адміністрації. Засуджені цього типу користуються популярністю у своєму оточенні, але самі вони більше страждають, аніж мають задоволення від свого становища, хоча й не виказують цього. Попри зовнішній успіх, їх адаптованість погана. Акцентуація особистісних властивостей, за допомогою котрих вони утримують свою позицію, поступово стає патологічною, особистість руйнується.

**3. Особи пластичні** - мають досить високий рівень соціальної та психологічної адаптованості до умов позбавлення волі, чому сприяє стриманість, конформність, достатній контроль за власними емоціями, гнучкість у міжособистісних стосунках. Засуджені цього типу не схильні до конфліктів, уникають прийняття самостійних рішень і складають "мовчазну більшість", що існує в будь-якій спільноті. Вони без сумнівів підтримують адміністрацію, коли та контролює ситуацію, але й не протестують проти влади неформальних лідерів, оскільки розуміють їхню реальну силу.

**4. Домінантні**- основною особистісною рисою цього типу є висока інтровертивність при яскраво вираженій активності та ефективному контролю над власною поведінкою.

Такі засуджені, як правило, виховувалися в родині, де життєві негаразди батьків призвели до позбавлення дітей ласки, уваги та любові. Відсутність емоційного тепла та підтримки і наявність природного розуму спонукали їх замкнутися у собі, водночас розвиваючи спостережливість. Характерні способи

їхнього психологічного захисту: аналізуючи певну ситуацію, вони ніби відкидають її емоційну частину і аналізують лише раціональний компонент. У результаті тривожні моменти нейтралізуються, викликаючи продуману і холоднокривну поведінку. Інший спосіб психологічного захисту також сформувався в дитинстві: схильність звинувачувати у власних негараздах когось іншого. Несвідомо намагаючись виправдати своїх батьків, такі діти (а потім і дорослі) вороже ставляться до оточуючих, приписуючи їм негативні якості.

Ув'язнені такого типу відносно легко стають неформальними лідерами. Замкнені, розумні та сторожкі, вони агресивні та помірковані, намагаються заволодіти компрометуючою інформацією на своє найближче оточення для того, щоб змусити інших постійно відчувати провину та залежність. Ці характерологічні особливості вдосконалюються та розвиваються у місцях позбавлення волі.

Звичайно, наведена типологія не вичерпна і потребує подальших наукових розробок. Процес корекції та ресоціалізації особистості засуджених хоча і є надзвичайно складним, але може здійснюватися за допомогою наступних психологічних методів:

1) переконання - реалізується, як правило, під час Індивідуальних співбесід І поєднує цілі вивчення та впливу на особистість засудженого. За допомогою переконання роз'яснюється сутність і кінцева мета дій адміністрації; обґрунтовуються шляхи та засоби її досягнення; змінюються ціннісні орієнтації та погляди засуджених;

2) навіювання-передбачає прямий (безпосереднє звернення до засудженого) або непрямий (за допомогою фільмів, музики, художньої літератури), вербальний або невербальний, емоційно забарвлений вплив на психіку з метою формування певного психічного стану чи спонукання до певних дій. Навіювання здійснюється за рахунок послаблення свідомого контролю та завдяки безумовному авторитету людини, що впливає:

3) регулювання міжособистісних стосунків - здійснення системного та цілеспрямованого впливу на сферу міжособистісного спілкування засуджених, на стосунки, що формуються між ними і співробітниками установи, родиною та друзями на свободі з метою профілактики та вирішення конфліктів, формування доцільної структури групи засуджених тощо;

4) передачі інформації - спеціальний і цілеспрямований добір інформації позитивного чи негативного змісту, що надходить до засудженого (наприклад, про життя його родини) з метою поширення соціального досвіду, регулюючого впливу на психічний стан, підвищення трудової активності тощо;

5) "вибуху"-специфічний метод миттєвого впливу (наприклад, створення спеціальної ситуації завдяки попередній домовленості з іншими її учасниками, де б виявилися прагнення чи можливості особи), що може раптово змінити на протилежні основні цінності та бажання людини. Метод передбачає тривалу попередню роботу вихователя для накопичення передумов ефективності впливу, а також її продовження вже після застосування "вибуху" для

закріплення у засудженого відповідних емоцій і почуттів, моделей поведінки, що виникли.

### **2.3. Психологія тюремного побуту**

Відбування покарання у місцях позбавлення волі пов'язане зі зміною людської поведінки. Соціальна ізоляція негативно впливає на психіку засудженого: загострюються міжособистісні конфлікти, виявляються агресивність і ворожість у відносинах, виникають фрустраційні стани. Суворий побут закладу, система заборон і обмежень, екстремальні умови існування, свавілля міжособистісних спілкувань сприяли формуванню своєрідних регуляторів відносин - звичаїв і традицій злочинної сфери.

**Система злочинних поглядів та ідей називається кримінальною ідеологією.**

Позбавлення волі пов'язане з новими умовами мікросередовища, де проявляються жорстокі відносини між засудженими, насильство, прагнення до самоствердження. Саме у тюремному житті виникла «зłodийська ідея». На перший погляд, «зłodийська ідея» — це погано сконструйована ідеологема (тюремне братство і т.п.). Вона відображає інтереси і світогляд касти професійних злочинців – зłodіїв - і становить «коктейль» декількох принципів, життєвих орієнтирів, етичних норм і відчужень. У злочинному світі важливу регулюючу роль відіграють «зłodийський закон» і «поняття» (зłodій не має права на обман своїх товаришів по касті, укривати гроші та інш.). **Нині «зłodийський закон» зазнав істотних змін.** Спостерігається тенденція до послаблення «закону» (наприклад, боротьба між «зłodіями» і «тими, що відійшли»). Лібералізація «закону» пов'язана з виникненням «понять», що є досить розпливчастими (їх виникнення припадає на 90-ті роки ХХ ст.)

Слід зазначити, що є певний порядок випробування новачків у місцях позбавлення волі, їх прийому до злочинного середовища.

Кримінальна субкультура відображається у соціальній стигматизації або стигмі (встановлення певних відмінностей). Стигматизація - це своєрідне таврування представників місць позбавлення волі (татування, прозвища та інш.).

### **2.4. Психологічні основи ресоціалізації засуджених**

**Ресоціалізація** особи засудженого полягає у формуванні законо-слухняної поведінки для життя на волі, зміні особистісної спрямованості, відновленні раніше порушених соціальних якостей особи, здійсненні необхідної психокорекції. Важливим завданням пенітенціарних установ є підготовка засуджених до повернення на волю, включення їх у нормальне життя суспільства.

**Ресоціалізуюча функція** установ виконання покарань передбачає перебудову насамперед принципів діяльності самих установ. Необхідно усунути умови, що сприяють криміналізації особи, її асоціальній поведінці. Існує проблема негативного «впливу в'язниці» на особу засудженого.

**Важливим елементом ресоціалізації** засуджених є комплексна програма їх підготовки до життя на волі. Складовими такої програми виступають: 1)

**правовий аспект** (полягає у правовій регламентації процесу підготовки до звільнення з місць позбавлення волі); 2) **психологічний аспект** (урахування психологічних особливостей особи засуджених); 3) **соціальний аспект** (побудова позитивних модулів розв'язання соціальних проблем після звільнення); 4) **професійний аспект** (можливість одержати спеціальність за допомогою навчання в умовах відбування покарання); 5) **освітній аспект** (можливість підвищувати свій освітній рівень); 6) **медичний аспект** (передбачає збереження здоров'я шляхом певних профілактичних заходів); 7) **фізкультурно-оздоровчий аспект** (можливість займатися фізкультурою і спортом).